

Sular elə bulanıb, başımız elə qarışdırılıb ki, az qala, varlığımızı da unutmuşuq...

7 aprel - şənbe günü sağ-salamat yola saldıq, 9 aprel - bazar ertəsi dəfn olundu.

Şənbe günü saat 15-də kommunistlərə Çin haqqında MK-nın gizli məktubu oxunurdu. Professor ön cərgədə - qاپiya yaxın oturmuşdu. Məktubun oxunuşu çox çəkmədi, çıxdıq. Nə isə bir halsızlıq hiss edirdim professorda:

-Maşınla gedək, - dedim.

-Yox, hava yaxşıdır, Bilalın söhbət edə-edə gedəcəyik, - dedi.

Yol boyu durub dincəlir, parkda oturlur, parkdan qalxıb evə gəlir, televizora baxa-baxa halı pisləşir, təcili yardım gəlsə də, kömək edə bilmirlər: - "Bax, diyandı... Diyandı..." deyə-deyə, ürəyini tutub gözlərini əbədi yumur. Qədim Vedalarda günəş şüalarının tərkibindəki zərrələrlə müqayisə edilən can bədənə tərk edənə qədər şüuru özündə olur.

O vaxtdan professor tez-tez yuxuma girirdi. Bəzən qış papağı ilə yalnız sifəti yadımda qalardı. Bəzən küləngi yarımqol köynəkdə. Nədənə, yuxularımda professoru həmişə bir qədər yüksəkdə görürəm - ekranlarda olduğu kimi...

Elə adamlar var ki, yuxuma girəndə mütləq zərər çəkirəm, bilirəm ki, gündüz sözsüz bir qan-qaralığ olacaq. Lakin Dəmirçizadə ilə yuxuda görüşlərim ən ümidli, inamlı günlərə çevrilib. Yuxuda olduğum ən rahat və xoş dəqiqələrdə professorla görüşmüşəm. Ayrılanda da təəssüratla ayrılmışam və düşünmüşəm ki, gündüz nə isə fərəhli bir hadisə baş verəcək.

Xeyli vaxt idi, professorla "görüşmürdüm". Avqustun ilk gecələrindən biri idi. Səhərə yaxın. Yenə professor bir qədər yuxarıda dayanmışdı. Mən onu sinədən yuxarı görürdüm. Çox qəribədir - mən onunla heç vaxt danışmadığımı kimi danışırdım:

-Çoxdandır görmürəm Sizi. Evdə nə var, nə yox?

-Suyumuz yaman bulanıb, - dedi. Deyəsən, bu sözləri bir də təkrar etdi. Hiss elədim ki, nəşə bir çarə axtarı. Amma yenə də gülümsəyirdi. İstədim deyəm ki, suyu durultmaq üçün təzə cihaz ixtira ediblər. Amma könlümdə vurduğum ki, bu cihaz çox bahalıdır; həm də suyu durultmaq üçün tam etibarlıdırımı?.. Bir şey demədim.

Ayıldım və fikrə getdim: "Suyumuz yaman bulanıb". Nəyə işarə edirdi professor? İndiki şəraitdə nəyi nəzərdə tutmaq olar ki? Geyinən kimi, professorun bibliografiyasına baxdım. Mən onun vəfat tarixini bildirdim, doğum tarixini

unutmuşdum: halbuki unutmamalıydım, 60 illiyində yalnız Azərbaycan alimlərinə deyil, İtifaqın görkəmli türkoloqlarına, bir sıra xarici alimlərə dövənaməni mənim xəttim ilə yazdırmışdı. Baxdım: doğum tarixi 7 iyul 1909-cu il. Anlamağa başlayırdım: professorun anadan olmasının 85, vəfatının 15 illiyi idi və apreldə vəfatını qeyd etmədiyimiz kimi, iyulda da 85 illiyini yada salmamışdı. Sular o qədər bulanıb, başımız o qədər qarışıb ki, təbiiyyə və təhsil verənimizi unutmuşuq. Professor bütün iyulda dözüb, səbr edib, avqusta keçəndə əbədi zərrə qəlbimə girib, məni oyadıb. Qitada deyilir ki, "mötəbər şəxslərlə hesablaşmadan görülən iş özbaşına fəaliyyətdir" və özbaşına fəaliyyət çox zaman səmərəsiz olur. Tələbəlik illərini nəzərə almasaq, 62-ci ildən 79-cu ilədək Əbdülzəl Məmməd oğlu Dəmirçizadənin rəhbərliyi altında onun qeyd və göstərişlərini dinləyərək, bilik və təcrübəsindən, davranış tərzindən öyrənərək fəaliyyət göstərmişəm, ona görə də mən bu mötəbər şəxsi heç vaxt unutmamalıyam. 18 il müddətində, demək olar ki, hər gün görüşdüyümüz bu böyük şəxsiyyət haqqında bir neçə məqalə yazsam da, yenə bəzi xatirə-detalları yada salmağa borcuyam.

Ə.Dəmirçizadə qüsuruz şəxsiyyət idi. Həqiqi alim, gözəl müəllim, yorulmaz təşkilatçı, təvazökar insan idi.

Ə.Dəmirçizadə dilçiliyin dialektologiya

Vəziyyət yavaş-yavaş dəyişirdi. Sovet hökuməti zəiflədikcə, cəxildən çürüdükcə əyri yollarla dirçələnlər çoxalır və "bu yolda" əngəl olan ağır şəxsiyyətləri yoldan götürməyə çalışırdılar. Professoru, yüz dəfə haqqı ola-ola, akademik olmağa qoymadılar. İmzasız məktublara yazdılar - özünə yaxın adamlar: müxbir üzv seçiləndə bir neçə ay üzvlük haqqını vaxtında verməyib! - yazdılar və bundan da istifadə etdilər. Kitablarının çapına mane oldular. "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" kitabının nəşrinə xeyli gecikdirdilər. O böyüklükdə alim, o böyük insan elə acizləşmişdi ki, tez-tez mənə deyirdi: "İmrana de. O kitabı tez çap eləsin". Elə bil, nə isə duymuşdu. Mən o vaxtlar İmran Abbasovla ("Maarif" nəşriyyatında şöbə müdiri) tez-tez görüşürdüm. Hər dəfə İmrana dedikcə bildirirdi ki, kitabın çapı ondan asılı deyil, amma ikinci hissəni versin ki, onu da şöbə çapa hazırlasın. Bu sözləri çatdıranda professor deyirdi ki, birinci hissəni görməyincə, ikinci hissəni işləyə bilməyəcəm. Əslində isə ikinci hissəni işləmək professor üçün çətin deyildi - illərdən bəri toplanmış zəngin yazılarını sistemə salıb makinaya verməli idi. Professor aşkar görürdü ki, kitaba mane olurlar. Əsəbiiyyə hiss olunurdu. Axır ki, heç o kitabı əməlli görmədi, əliuzalı getdi...

Professor son dərəcə namuslu, təmiz, saf bir insan idi. 18 il müddətində bir

qatardı danışığına. Üzü daim təbəssüm saçırdı.

Professor zəhmətlə böyümüşdü, ağır, azablı, lakin fərəhli bir yol keçmişdi, övladdan, uşaqları yarımada, kitablarını övlad kimi sevirdi, onlarla fərəhlənirdi; və çox şükür ki, hər şeyin, o cümlədən kitabların da qiymətdən düşdüyü indiki dövrü görmədi. Öz işində son dərəcə soliqəli idi. Zəhmətdən yorulmazdı. 70 yaşına aprel-iyul arasındakı üç ay qalırdı, amma professor bir dəfə dərşini başqasına tapşırmağı və ya dərşənə qalması. Elmi işləri vaxtında və səbrlə, təmkinlə müzakirə edər, birinci öz əsərinin müzakirəsinə təşkil edirdi. Hər şeyin pozulduğu indiki dövrdə kafedra müdirlərinin dərşlərə gətirdiyi yadıma gəlir, amma professor tez-tez açıq dərşlər təşkil edər, özü təkliddə dərşlərə gedirdi.

Bir dəfə praktik məşğələ dərşimə gəldilər, necə oldusa, az sonra mühazirəmə gəlməşdilər. Müzakirə zamanı yoldaşlardan biri qeyd etdi ki, mən praktik məşğələdə oturmuşam. Mühazirə zamanı axıradək gözümün professor dedi ki, "fel hərəkət deməkdir" - mövzumu feldən idi. Professor rəsmi açıq dərşlərlə kifayətlənmirdi. Yenə həmin günlərdə bir gün dərşə gedirdim. Dedi: "Mən də gedim, qulaq asım". Axıra qədər qulaq asdı. Mövzu "Xüsusiləşmələr" idi. Mən bir az da həvəsənib daha çox məlumat verməyə çalışdım. Çıxanda professor dedi

ONUN MÜQƏDDƏS RUHU

Ustadın xatirəsini axıracan unutmadım

müstəsna olmaqla, bütün sahələrinə dair ilk ən yaxşı tədqiqatların müəllifi idi. Dil tarixi, fonetika, morfologiya, sintaksis, etimologiya, üslubiyyət, ədəbi tələffüz məsələlərinə dair geniş tədqiqat aparan şəxs onun tutarlı yazılarını nəzərə almadan keçinə bilməz. Bədi dil sahəsində tədqiqatları bir məkəb idi. Lakin bizim bu cəhətdə dünyasında, hər yeni əsəri meydana çıxarkən paxıllıq, həsəd və riyakarlığın müqaviməti ilə qarşılaşırdı. "Azərbaycan dilinin tarixi" adlı monumental əsəri 48-ci ildə işıq üzünə görməyə başlamış, güllələnmişdi. Elə bil, professor belə şeylərə alışmışdı. Türkologiyada yeni hadisə kimi qiymətləndirilən "Azərbaycan dilinin üslubiyyəti" kitabı meydana çıxan kimi (1962), APM-nin elmi əsərlərində ilk cümləsindən məntiqsizlik və qərəz aşkar olan iftira dolu məqalə buraxdılar. Professor eşitdi, söhbət zamanı kafedrada dedi: "Mən yazmışam. Kim nə cür başa düşür-düşsün". Və məlum oldu ki, professor heç o məqaləni oxumayıb, oxumaq fikrində də deyil. "Müasir Azərbaycan dili" dərşliyi çəpandan çıxanda da zorla qüsurlar axtaranlar vardı. Tərkib hissələri zəncir kimi bağlı olan, fonetika hissəsi nitq zəncirinin həlqəciklərini başa düşməyə geniş imkan verən bu kitab haqqında mən də rəy çap etdirmişdim. Avtobusla yol gedirdik. Görkəmli dilçi İsmayıl Əfəndiyevin dəfn günü idi. Professorla diz-dizə oturmuşduq. Danışırıq. Nə düşündü, bərdən: "Sən elə başa düşürsən, onlar da elə" dedi. Rəyləri deyirdi. Dünyanın xirdalıklarına bəldə olan müdriklər kimi xəff güldü. Amma buna gülüş demək olmazdı.

şəxsin əleyhinə onun bir kəlmə yersiz sözünü, qeybətini eşitmədim.

Akad. M.Şirəliyev tez-tez görüşməli olurdu və o hər dəfə Dəmirçizadədən narazılıqla danışırdı. Deyirdim: "Professor, sizi aldadırlar, yaltaqlar sizə düz məlumat götürürlər, mən hələ bir dəfə nə evdə, nə də işdə Dəmirçizadənin sizin əleyhinizə, Muxtar müəllimin əleyhinə bir söz dediyinin şahidi olmamışam. Sizi aldadırlar. Dəmirçizadə ümumi yüngüncəq və müzakirələrdə nəyi tənqid edirsə, onunla da kifayətlənir".

Doğrudan da, belə idi. Professor yalnız elmi müzakirə zamanı bu və ya başqa bir alimi tənqid edirdi, bununla da qurtarırdı, qeybətə işi yox idi.

Sonralar M.Şirəliyev Dəmirçizadə haqqında danışmaq istədikdə dərhal üzümə baxar, "indi sən etiraz edəcəksən", - deyirdi. Və daha sonralar o yerə gətirdim ki, bir dəfə, nəhayət, həqiqi peşmanlıqla: "Biz Dəmirçizadə kimi alimi akademik olmağa qoymadıq", - dedi.

-Çox sağ olun, professor! - dedim. - Axır ki həqiqəti etiraf etdiniz.

Gec idi. Dəmirçizadə akademik olsa da, olmasa da, onu gələcəyə titulları yox, əsərləri aparır və onun əsərləri dövrün dil və təfəkkür mənzərəsinin nümunəvi ifadəçiləridir.

Dəmirçizadə təbiətən bir qədər utancaq idi. Mən bir dəfə də onun dilindən ədəbdən kənar bir söz eşitmədim. Bərkdən danışmazdı. Bərkdən güldüyünü görməmişdim. Ən gülməli hallarda iki dəfə xəff gülüşü eşidirdi. Yüngüncəqlərdən danışdıqdan dərhal sonra boğaz damarlarına qan gələr, damarlar bir qədər qızardı. Amma həmişə şirin yumor

ki, çox kənara çıxırsan. Mən bu sözlərlə xeyli müddət razılaşmamışam. Amma indi başa düşürəm ki, biz hər şeyi birdən tələbələrini başına yitirmək istəyirik, bildiyimizin hamısını birməfəsə öyrətmək istəyirik.

Professor elmi seminarlar keçirir, başqa ali məktəb və institutların əməkdaşlarını da dəvət edirdi. Bu müzakirələr adətən mübahisəli keçirdi, lakin professor axırda müzakirəni təmkin və ustalıqla yekunlaşdırırdı. Özü də başqa şəxslərlə konfranslara gedirdi. Görək ki, 62-ci il idi. Leninqrada konfransa getmişdi. Gəldi, kafedrada təəssüratını danışdı. Dedi ki, Stalinin "Marksizm və dilçilik məsələləri" kitabını müzakirə etdirdilər, tənqiddə çalışırdılar (yuxarıların göstərişi ilə), amma elə bir şey tapa bilmədilər, əsas nöqsan onu göstərdilər ki, Stalin lüğət tərkibini iki hissəyə böldür, birini "əsas lüğət fondu" adlandırır, o birinə ad tapmayıb.

Amma bu konfrans professorun özünə təsir etmişdi, o, bundan sonrakı yazılarında lüğət tərkibindən danışarkən onu "lüğət tərkibinin əsas hissəsi", "lüğət tərkibinin əlavə hissəsi" kimi iki hissəyə ayırırdı.

Professor bir də Mirəli Seyidovun bu konfransdakı məruzəsindən danışır. Mirəlinin erməniləri necə işfə etdiyini ləzzətlə qeyd edirdi. Professorun dediklərindən aydın oldu ki, Mirəli məruzəsində hansı məsələdə erməniləri işfə edir. Ermənilər düşürlər Mirəlinin üstünə, lakin Mirəli bunu gözəlçiyirmiş, ona görə də əsas faktları gizləmiş imiş. Axırda yenidən çıxış edir, yeni kəskin faktlarla erməniləri susdurur.

Biz professorla pərdəli dolanırdıq, artıq

Əvvəli 2-ci səhifədə

ONUN MÜQƏDDƏS RUHU

söz deməz, artıq hərəkət eləməzdik. Hər dəfə kafedraya girəndə şagird kimi ayağa durardıq və bu ehtiramı axıra qədər davam etdirmişik. Professor özü hazırcavab idi, hazırcavablığı sevirdi. Böyük yığıncaqlarda arabir replikası eşidilərdi. Arabir mən də kafedrada sərhədi aşardım, lakin acığına gəlməzdi. Bir dəfə sentyabrın axırı və ya oktyabrın əvvəli idi - elmi işlərin qrafikini hazırladı, kafedrada bir-bir məruzə vaxtımızı elan etdi. Tez idi, sözünü qurtaranda dedim: - Professor, onda bizim mövzularımızı da yadımıza salsanız idiniz, yaxşı olardı.

Elə bil, yoldaşlar himə bənd imişlər - bir gurultu, bir saqqıltı qopdu, professor özü də gülümsəyə-gülümsəyə bizə qoşuldu. Amma gələn həftə birinci öz əsərini gətirdi.

Bir dəfə kafedra iclasının sonunda dedim:

-Professor, bəs deyirdiniz, "Trafaret Şura qızları" ("Ədəbiyyat" qəzeti, 1936) adlı məqalə sizindir, onun müəllifi "Zyebil" imiş ki?

Sualımın bir zarafat olduğunu anlamamış deyildi. Yenə gülümsədi: "Zyebil" italyanca "dəmirçi" deməkdir, - dedi.

Mən arxivdə işləyərkən rast gəldiyim bu məqalənin üzünü çıxartmışdım. Bir nüsxə professorla verdim. Yazısına heyrətlə baxdı: yəqin ki, keşməkeşli 30-cu illər, Çobanzadəli günlər yadına düşdü...

Professorla güclü dil duyumu vardı. Yüksək nəzəri hazırlıqla yanaşı, faktların təhlilində böyük ustalıq qazanmışdı. Birdən kafedra mübahisə düşəndə sintaksisin bu və ya digər məsələsi ilə bağlı elə mühakimələr yürüdü ki, heyrətdə qalırıdım. Halbuki professor sintaksisdən çoxdan ayrılmışdı və həmin sahələrin tədqiqatçıları artıq başqaları idi.

Professorun ümumi imtahan götürmə metodundan başa düşürdüm ki, tələbəni imtahanla imtahana çəkmək lazım deyil, tələbə mühazirəni dinləyib, məşğələlərdə iştirak edib, ümumi anlayışı varsa, deməli, mənə və materiallara bələddir, incəlikləri öyrənmək üçün imkanları var. Çox zaman

sualı özü danışar, tələbəyə axırda "yaxşı" yazdı, soruşanda: "İmtahanda da öyrənməsi gec deyil" deyirdi. Bir dəfə imtahanıma gəlmişdi. Tələbələr yaxşı qiymətlər alırdılar. Kəsilən yox idi. Xeyli oturdu, çıxanda hər ehtimala qarşı yenə dedi:

-Bilirsən də, Sovet hökuməti üçlük buraxır (barmaqları ilə üç göstərdi), ikilik buraxmır.

Mən professoru başa düşürdüm və o təbiiyə ilə indi də bilməyeni saxlamaqda çətinlik çəkirəm.

Professor ömrü boyu heç kimə borclu qalmamış, elmi mübahisələr prosesində, elmi yazılarında bilik, istək və iradəsini həyata keçirməkdən çəkinməmişdir. "Azərbaycan dilinin üslubiyatı" əsərinin əlyazması nazirliyin tədris-metodiki şurasında geniş müzakirə olunur. ADU-nun dosenti Əbdülhəmid Bağirov özü danışdı ki, yoldaşların göstərişi ilə o, kitabın əleyhinə uzun-uzadı tənzih məruzə edib. Kitabın əleyhinə danışmış və 40 dəqiqəyə qədər onu "tənqid" edib, sonra başqaları da düşüb üstünə və kitabın çapını məsləhət bilməyiblər. Professor durub iki əli ilə araxçını düzəldi. "Özünü bilin, mən yazmışam" deyib pilləkənlərdən düşüb gedir. Şura üzvləri də bir növ sevinə-sevinə çıxırlar. Köhnə Marks bağında "Maarif" nəşriyyatının direktoru Hamid Qasımzadə təsadüfən onlara rast gəlir:

-Sizi təbrik edirəm, dilə dair bir yaxşı kitab da çap etdik, - deyib "Azərbaycan dilinin üslubiyatı" kitabının ilk nüsxəsini onlara göstərir. Beləcə professor çox zaman öz əleyhdarlarını qabaqlayırdı. Bu hal canlı müzakirə və mübahisələrə də aid idi.

Son vaxtlar özgin və tutğun görünürdü. Dərdini heç kimə deməzdi. Aprelin 3-də elmi konfransda da (Şəhər Milis Şöbəsinin yanındakı binada - Ketsxoveli küçəsində

idik) bir qədər əsəbi danışdı. Frazologiyadan rus dilində məruzə edən Yelena Georgiyevna Kovrovanı elə rus dilində kəskin tənqid etdi. Çıxanda yoxlamaq üçün dedim:

-Yaxşı havadır, yəqin gəzə-gəzə gedəcəksiniz?

Şəki şivəsini andıran bir intonasiya ilə:

-Bəs sən nəyinən gedirsən? - dedi.

-Maşınla, - dedim.

-Onda gedək.

Oturduq. Əvvəllər etdiyi bir zarafatını təkrar elədi:

-Hələ yaxşı sürücü olmamışam ("Sürücü" sözünü qəsdən eyhamla tələffüz etdi), - qabaq şüənin altını göstərdi: - Buraları şəkillərlə bəzəməmişəm.

Maşından düşüb, söhbət edə-edə mənzilinə - ikinci mərtəbəyə qalxdıq. Oturmamış. Xudafizləşib ayrılarda bir xahiş də elədim.

Professor, Yunis müəllimin (Yunis Məmmədovu) bir kitabı var, çap etmək istəyir, utanır sizə deməyə (hərdən yoldaşlar mənə erk əleyirdilər).

-Redaktə et, burax, - dedi. Ayrıldıq.

Demə, bu bizim ondan son xahişimiz imiş. Professor, çox güman ki, həmin günlərdə mikro infakt imiş və bunu mədə-bağırsağ ağrıları zənn edib ayaq üstə keçirmiş. 7 aprelə Çin haqqında məktub oxunandan sonra onu yola salarkən daha üzgün gördüm. Professor "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi" kitabı üzərində sürətlə işləmişdi. Bərk yorulmuşdu. Belə yorğun günlərində ağır bir hadisə ilə üzləşməli olur: üst mərtəbəyə od düşür və alov peçin bacasından professorun kitabxanasına soxulmağa başlayır. Professor "Bəs mənim kitablarım?" deyə-deyə həyəcan içində ora-bura zəng vurur. Yanğını söndürürlər, amma yorğunluq və həyəcan öz işini görür, əbədi zərrənin çıxması üçün ürək damarlarını zədələyir, parçalayır...

Mən ADPU-dan çıxarılandan az sonra yenə professoru gördüm. Amma danışa bilmədim. Professor yeraltı dünyadan gəlirdi. O yol təxminən 2 m enində, 3 m hündürlüyündə işıqsız və qaranlıq dağaltı yollar kimi idi. Təsvür edirdim ki, onun gəldiyi yol çox dərindən gəlir, amma getdikcə yerin üzünə çıxır. Mənə çatanda artıq o yolun üstü yoxdur. Işıqlı dünyadır və professor bir qədər də getdikdən sonra artıq o yol, onun çuxuru qurtarır, işıqlı bir aləm başlayır. Professor mənə baxmadan gedir. Elə bil, dünyanın işləklərinə qarşı bir qədər əsəbidir. Odur ki, danışdırmağa cəsarət etmədim. Amma qoltuğunda ağ qovluğun içində mənim sənədlərimi də aparır. Düşünürəm ki, professorun bir qədər də mənə narazılığı var, odur ki, mənə demədən özü mənim sənədlərimlə məşğul olmaq qərarına gəlib...

Mən bu yuxunu 10 ilə qədər yoza bilməmişəm. Bir onu bilmişəm ki, professor işığa doğru gedir. Amma indi bütün olub-keçənləri düşündükcə nəticə çıxara bilirəm: o universitetdən çıxarılmamış mənim xeyrimə imiş, işıqlı gələcək vəd etmiş, professor bildirmiş ki, bu sənətin taleyidir, xoşbəxtliyindir və sənətin sənədlərini işıqlı aləmə aparıram.

Doğrudan da belədir. Mən orda qalsam, xoşbəxt taleyimi şərtləndirən bu kitabları yazsa bilərdimmi? Özümdə indiki qədər xoşbəxt saya bilərdimmi?

***

Anadan olmasının 100, vəfatının 30 illiyi günlərində professor yenə yüksəkde görünür. Onun müqəddəs ruhu yenə bizim fəaliyyətimizə nəzarət edir...

Qəzənfər KAZIMOV,
Professor,
"Kredo" qəzeti,
№26(545) 4 iyul 2009-cu il.